

ראשית המילונאות העברית במזרח

(במאות העשירית והאחת-עשרה)

1. מבוא

א. תורת הלשון העברית במזרח

מכוח התהדקות המגעים של הספרות היהודית במרכזי הרוח של ארצות המזרח עם ספרות הסביבה הערבית נתחוללה במחצית הראשונה של המאה העשירית תמורה מעמיקה ונתאפשרו שינויים יסודיים והתפתחויות חדשות במסורת ובפעילות הספרותית של יהודי המזרח: נתהוו או נתעצבו מחדש סוגים ספרותיים מיוחדים לענפי היצירה השונים (המדעיים והספרותיים גם יחד), ונפתחו או נתגבשו סביבם תחומי עיסוק וכתביה נפרדים.¹

עיסוק שיטתי בלשון העברית המניב טקסטים פילולוגיים אוטונומיים החל סביבי ראשית המאה העשירית עם ניצולן של תפיסות וגישות עקרוניות חדשות, שאומצו מן הספרות הפילולוגית הערבית, ועם העמדת דגם כתיבה חדש, דגם של החיבור המונוגרפי, שמבנהו העקרוני שאול מן הספרות הערבית.² בכך הוגחו היסודות לחקר הלשון העברית כדיסציפלינה וכמדע.

עיקר הפעילות הפילולוגית היוצרת התקיימה במרכזי התורה והלימוד של ארץ-ישראל ובבל.³ וכמו שאר מקצועות החכמה, אף חכמת הלשון קשורה הייתה, למצער אצל היהדות הרבנית, בפעילותן הרוחנית של הישיבות הגדולות.

1. לעניין התהוותם של הסוגים הספרותיים ראה דן, תשל"ה, עמ' 5-11; דרורי תשמ"ח, עמ' 179-184.

2. לעניין החיבור המונוגרפי ראה דרורי, תשמ"ח, עמ' 101-103, 171-172.

3. בזכות הקשר הרוחני ההדוק שבין ישיבות א"י ובבל לבין קיבוצי ישראל ברוב מקומות תפוצותיהם, קשר שהתמיד במשך כל תקופת הגאונים, החלו לצמוח מרכזי תורה וחכמה חדשים בארצות המערב (ראה אסף, תשכ"ז, עמ' קג-קד, קו) הן בתחום שלטונו של האסלאם המערבי (בארצות המאגרב האפריקני ובספרד) הן בקיסרות הרומית המזרחית (ביזנטיון) הן בארצות שבתחום הנצרות המערבית (איטליה פרוכנס והמרחב הפרנקו-גרמני). המוקד הראשון של מחקר פילולוגי מחוץ לגבולות המזרח התפתח בצפון אפריקה, שקהילותיה היו נתונות החל מסוף המאה השמינית להשפעתו הרוחנית של המרכז הבבלי. יהדות צפון אפריקה העמידה מתוכה כמה חכמי לשון חשובים; מהם שחיו ופעלו במקומותיהם - יהודה אבן קנריש מתארת (ראה להלן הערה 71) ודגש בן תמים מקיירואן, הנחשבים כחלוצי המילונאות השוואתית (הבין-לשונית) - ומהם שעזבו את מולדתם והתפרסמו במקומות מגוריהם החדשים: דוד בן אברהם אלפאסי הקראי, שהשתקע בא"י (עליו ראה לקמן 4, ב), ויהודה בן דוד המכונה חיוג', יליד פאס, שפעל באנדלוסיה.

בתחומה של הספרות הפילולוגית המדעית נתייחדו וזכו למעמד עצמאי שני סוגים (או ענפים) ספרותיים מיוחדים לשני מקצועותיו העיקריים של מדע הלשון: (1) דקדוק, או "עלם אללגה" (= תורת הלשון), שהוא המונח הערבי השגור אצל חכמי הלשון העברית עצמם. מונח ערבי זה מכוון יפה יותר למה שמכונה בו, שכן מקצוע זה כולל לא רק את הדקדוק במובנו המצומצם, כלומר את תורת הצורות (החוקרת את המבנה של צורות המלים) ופרקים של התחביר (העוסק בכללים המסדירים את הצטרפות המלים למשפטים), אלא הוא מחזיק גם ענייני הגייה, ניקוד ואורתוגרפיה מכאן ודיונים בהוראה הסמנטית של כמה מן האלמנטים הפורמטיביים והקטגוריות הדקדוקיות מכאן; ואלו, כידוע, נושאים הנחשבים (בהתאם לתפיסה בלשנית מדויקת יותר) שייכים לרמות בלשניות נפרדות, ועל כן כרגיל מטופלים בנפרד מן הדקדוק (= grammar).

(2) לקסיקוגרפיה, ז"א המדע והמלאכה של עשיית מילונים ושיטת ארגונם,⁴ וחכמת ביאורי המלים הכרוכה בה.

התקופה המזרחית בתולדה הכוללת של הפילולוגיה העברית, שראשיתה בישרה את פיתוחם של הסוגים הספרותיים הנ"ל, מגיעה לסופה בבבל באמצע המאה ה-11 לערך, עם סיומה של הגאונות שם והפסקת קיומן של הישיבות סורא ופומבדיתא, ובארץ-ישראל עם הכיבוש הצלבני בשלהי אותה מאה.⁵

ב. תורת הלשון העברית: בין רבנים לקראים

אף על פי שהתעניינות הפילולוגית, הדקדוקית והלקסיקולוגית, בלשון המקרא אינה נעוצה בפולמוס הדתי-האידיאולוגי ובעימות הספרותי שבין היהדות הרבנית לבין היהדות הקראית (ואשר על כן להוציא גילויים בודדים ושוליים אין לה מסר אידיאולוגי ישיר וברור), הרי שבעניין התפיסות, שאליהן נקשר פיתוחם של הסוגים הספרותיים למקצועות הפילולוגיים במסגרת המערכת הספרותית היהודית, יש הבדל של ממש בין המחברים הרבנים למחברים הקראים.

הקראים, שמילאו תפקיד נכבד (ואולי אף מרכזי) בחקר הלשון העברית במאות העשירית והאחת-עשרה,⁶ כיוונו את התעניינותם בלשון למימוש של העברית

4. ראה קריסטל, 1991, עמ' 201 (הערך lexis).

5. סוג ספרותי נוסף בתחומי הפילולוגיה העברית שזכה למעמד נפרד במסגרת הרפרטואר הספרותי של יהדות המזרח בימי הביניים הוא תורת הקריאה (הנכונה) במקרא ("עלם אלקראה"). ראה אלדר, תשמ"ה; דרורי, תשמ"ח, עמ' 33-36.

6. פעילותם הספרותית של חכמי הקראים בתקופה הערבית של ארץ-ישראל התנהלה בעיקרה בירושלים, ששימשה מרכז רוחני ראשי לעדת הקראים לכל ריכוזיהם בארץ ובתפוצות הגולה. קיומה של עדת הקראים בירושלים נפסק עם הכיבוש הצלבני (בשנת 1099). ראה סקוו, 1928, עמ' 1-2; סקוו, 1936, עמ' XLIII-XL; מאן, 1931, ח"ב, עמ' 3-4.

בהבנת הנקרא, הווי אומר בהבנה נאותה של המנגנון הדקדוקי ושל אוצר המלים של העברית המקראית,⁷ וכרכו את חקירתם בלשון הכתוב בתפיסה פרשנית הרואה בידיעת חוקי הדקדוק וכללי הקריאה הנכונה תנאי מוקדם לפרשנות המקרא.⁸ ואכן, בספרות הקראית של יהודי המזרח נעשה חקר הלשון יסוד של קבע במפעל הפרשני וחלק הכרחי ממנו.

לעומת זאת בספרות הרבנית – למצער בימי הראשית של תורת הלשון העברית, הטובעים בחותם אישיותו ופעילותו הספרותית של רב סעדיה גאון – נקשר קשר גומלין הדוק בין השליטה המלאה באוצר המלים המקראי כולו והבקיאות בדרכי התצורה של הלשון לבין שימושה האקטיבי של העברית בכתיבה בת הזמן, וביתר דיוק בכתיבה המשמשת לתכלית אמנותית; ופיתוחם של המילון והדקדוק של העברית המקראית נכרך במודע ובמוצהר בתפיסת ה"פצאחה" (= צחות הלשון), שהבסיס העיוני שלה שאול מן הספרות הערבית.⁹ תפיסה לשונית-ספרותית זו רואה במקרא מופת קלאסי, שאת לשונו הצחה והמנופה ואת דרכי סגנונו (והאפשרויות הרטוריות הגלומות בו) יש לשמר וללמוד, וראוי לחקות וליצור כמתכונתן בכתיבת פיוטים ושירה ובכתיבת פרוזה נשגבת ומקושטת.¹⁰

לעומת הקראים הבלית אפוא רס"ג, הנחשב למדקדק העברי הראשון, את נחיצותה של תורת הלשון העברית (במובנה הרחב) בקביעת הנורמות לניצולו הנכון ולעיבודו הלשוני המכוון של אוצר המלים והצורות הדקדוקיות שבמקרא ולהוראתן הלכה למעשה לכותבי העברית שבזמנו ובמקומותיו.

ג. מילונאות: רשימות מלים ומילונים

ההבחנה המקובלת בין דקדוק לבין מילונאות מעמידה, בעיצומו של דבר, את הדרך הראויה והנוחה לארגון התופעות הלשוניות במסגרת המחקר הבלשני של לשון. הדקדוק, מעצם טבעו ותפקידו, עוסק בעובדות כלליות; ואילו המילונאות – בין עצם המלאכה של עשיית מילונים (לקסיקוגרפיה) בין המחקר הבלשני הכולל של אוצר המלים (לקסיקולוגיה) – עוסקת בעובדות פרטיות.

7. לעניין מימושה של העברית בהבנת הנקרא (ובזיקה לפעילות המטא-לשונית בתקופת הביניים של העברית) ראה טנא, תשמ"ה, עמ' 130–142.

8. ראה דרורי, תשמ"ח, עמ' 88–91.

9. עניין זה נידון בהרחבה בהרצאתי "ראשיתה של תורת הלשון העברית: רס"ג בין תאוריה למעשה", שהושמעה באקדמיה הלאומית הישראלית למדעים במסגרת סדרת הרצאות במלאות מאה שנים לוועד הלשון העברית (8 בינואר 1990). ההרצאה תפרסם בדפוס בקובץ מיוחד שיכלול את סדרת ההרצאות.

10. ראה הספרות הנזכרת בהערה 53 להלן.

ההפשטות הבלשניות היוצרות את המערכת הלשונית והמשמשות לצורך התיאור והניתוח של הלשון גבדלות בדרגת כלליותן לפי רמת הניתוח הבלשני: ברמות הניתוח של הפונולוגיה והדקדוק החומר הלשוני הממשי מופשט בתור קטגוריות ומחלקות כלליות, ולעומתן ברמה הלקסיקלית (כלומר במחקר הבלשני של ההיבט הלקסיקלי של הלשון) מפשיטים את הצורות הלשוניות בתור פריטים פרטיקולריים.¹¹ המילון הוא החיבור המביא ברשימה מרוכזת אינוונטר שלם של כל הרכיבים הלקסיקליים האינדבידואליים של לשון מסוימת (או של תקופה לשונית מוגדרת או של קורפוס ספרותי סגור או של טקסט מסוים). כערכים נפרדים במילונים נרשמות לא המלים השונות של הלשון (או של התקופה הלשונית או של הקורפוס הספרותי או של הטקסט) אלא יחידות (מופשטות) מינימליות: יש מילונים המציעים כמלת ערך (ראשי) את היחידה המבחינה המינימלית של המערכת הסמנטית של הלשון – הלקסמה; ויש מילונים (בתחומי המילונאות השמית) המביאים כערך את צורן השורש של המלה. (הצורנים הם, כידוע, יחידות מינימליות של המבנה הדקדוקי, והם אלמנטים בעלי משמעות מבחינה סמנטית בזכות עצמם; על פי הסיווג המקובל של הצורנים לכפופים או חופשיים, השורשים העבריים, כמוהם כמוספיות, הם צורנים כפופים).

הלקסיקוגרפיה לא רק מאחדת (כתתי-ערכים של ערך מילוני ראשי) סדרה של צורות נטייה, שאינן אלא ואריאנטות דקדוקיות שונות של היחידה המופשטת שביסודן (במקרה של לקסמה) או נגזרות שלה (במקרה של שורש), אלא היא גם מסדרת את הערכים בסדר פורמלי מסוים ואף רואה לעצמה תפקיד בקביעת הוראתן של המלים.

רשימת מלים תיחשב למילון ממש ("בלשני" או "מדעי") אם היא מכוונת למיצוי מלא של אוצר המלים הזמין באיזו לשון שהיא (או, כאמור, אפילו בטקסט ספרותי מסוים), אם עקרון הסידור שלה הוא סדר אלפביתי הנשמר בקפדנות, ואם הערכים המוצעים בה הם יחידות מופשטות. תכונה נוספת היכולה לשמש אמת-מידה להבחין בין רשימת מלים לרשימה מילונית היא אופיו של הביאור המילוני, כלומר ההוראה המיוצגת במלת הערך.

עם זאת, אין קו גבול קבוע ומוגדר לחלוטין בין רשימת מלים לבין מילון.¹² בדיון אפשר, שרשימת מלים תוכל להיחשב למילון, ולמצער לרשימת מילונית שיש בה משום מלאכה לקסיקוגרפית, גם אם אין היא מקיפה את הלקסיקון כולו, אבל בתנאי שהיא מבוססת על סידור פורמלי של צורות מרכיביה ובתנאי שצורתן של מלות הערך

11. ראה רובינס, 1971, עמ' 40-62; קריסטל, 1991, עמ' 186 (הערך item).

12. להבחנה בין רשימת מלים לבין מילון השווה הייחוד, 1960, עמ' 1-2; 4; טנא, תשל"ב, עמ' 549-550.

תהיה מופקעת מתלות בהקשר. לעומת זאת, רשימת מלים, המסודרת על פי המשמעויות של המלים, כלומר לפי נושאים, גם אם היא מקיפה, הריהי ראויה להיחשב אוסף מלים מסווג (מה שקרוי מילון ענייני או סמנטי, וכיוצא באלה כינויים).¹³

נעבור מעתה למילונאות העברית, שצצה והתפתחה במוזר. נפתח את עיונו ברשימות מלים המייצגות מבחינה טיפולוגית שלב טרום-מילוני או קדם-מדעי; נעבור למונוגרפיה הלקסיקוגרפית הראשונה שחצתה את גבול רשימות המלים, אם כי לירי מילון "מדעי" לא הגיעה; ונסיים בסקירת המילונים הפרשניים המקיפים ללשון המקרא שנכתבו במאה העשירית ובמאה האחת-עשרה בארץ-ישראל ובבל.

2. השלב הטרום-מילוני

מתקופת הראשית של המילונאות העברית הגיעו אלינו יצירות לקסיקוגרפיות מרובות למדי המשקפות מבחינה טיפולוגית שלב טרום-מילוני (או קדם-מדעי או קדם-בלשני) בתולדות התפתחותה של המלאכה הלקסיקוגרפית. הטיפולוגיה הפנימית של יצירות לקסיקוגרפיות קדם-מילוניות מציעה לנו שני טיפוסים עיקריים של רשימות מלים:¹⁴

(א) גלוסרים (מקיפים או חלקיים) המביאים ביאורים של מלים קשות בטקסטים דתיים או בטקסטים בעלי חשיבות פולחנית או ביצירות ספרות קלאסיות.

(ב) קבצים אונומסילוגיים, שבהם הפריטים הלקסיקליים מסודרים מבחינה קונספטואלית (כלומר, קבצים לנושאים מיוחדים).

לגבי המילונאות העברית של ימי הביניים ראוי לחלק את היצירות הלקסיקוגרפיות הקדומות לשלושה טיפוסים-משנה; הם המתוארים להלן.¹⁵

א. גלוסרים למקרא

בגניזת קהיר נמצאים קטעים רבים של רשימות מלים דו-לשוניות המשמשות גלוסרים (עצמאיים) חלקיים לספרי המקרא.¹⁶ הואיל והקטעים טרם נתפרסמו או נחקרו, אך מעט נודע על טיבם. עם זאת, מעיון ראשוני בכמה גלוסרים כאלה¹⁷ נראה

13. ראה הייזר, 1960, עמ' 4-5.

14. השווה מורג, תשל"א, עמ' 62.

15. למונוגרפיות הקצרות בלקסיקוגרפיה הערבית הקדומה ראה הייזר, 1960, עמ' 5-6, 17, 41-44; קופף, תשל"ל, עמ' 106-107.

16. ראה טנא, תשל"ב, עמ' 550-551.

17. עיינתי בגלוסרים המקראיים שבאוסף טיילור-שכטר של הספרייה האוניברסיטאית שבקיימברג. אציין לאחדים מהם: A.S. 302.8; 302,10; 302,49; N.S. 302.8; 32.10; 32.19; Ar. 32.9; D1.40; 140.5; A.S. 139.76

ג. קובצי מלים יחידאיות

לטיפול הזה של רשימות מלים משתייך הקונטרס "כתאב אלסבעין לפטה" (= ספר שבעים המלים) לרס"ג,²⁷ המחזיק אוסף חלקי של מלים בודדות במקרא ("מן מפרדאת אלקראן"), ז"א מלים הנמצאות במקרא פעם אחת בלבד, יחידאיות שורש ויחידאיות צורה, או שהן יחידאיות רק מצד משמען (ואף נשתרבו בקובץ מלים נדירות אחדות).²⁸ הערכים, שהם מלים כצורתן במקום היקרותן, באים בלא סידור פורמלי ואף לא על פי סדר הכתובים.

למרות המספר הנקוב בשם הקונטרס ולמרות העובדה שבני דורו של רס"ג והקרובים לו בזמן מציינים למספר שבעים, הרי בגופו של הקונטרס נמצאים 91 (או 92) מלים. את הסתירה בין המספרים יש ליישב בהנחה, שהקונטרס נתפרסם פעמיים: במהדורה הראשונה (והמקורית) שלו הביא הגאון רק שבעים מלים, ואילו במהדורה השנייה סיפח רס"ג עצמו, או שמה אחד ממעתיקי הקונטרס, ערכים נוספים.²⁹ את פתרון ("תפסיר" בלשון רס"ג) של המלים יצא רס"ג לבאר בעזרת קישור (אטימולוגי) אל מלים שכיחות במשנה.³⁰ ובלשונו, בהקדמת הקונטרס:

ואפסרהא לפצה לפצה ואסתשהד עליהא באלכלאם אלמגתור פי אלמשנה אלמשהור פי מא בין אהלהא כאשהאר אלכלאם אלעאם.
ובעברית: ואפרשן [= את מלות המקרא שאין דרך לעמוד על הוראתן מן המקרא עצמו] מלה מלה ואביא להן עד מן הדיבור הרווח המצוי במשנה, המפורסם בין אנשיה כשם שמפורסם הדיבור העממי.

הכוונה שהציב לו רב סעדיה בקונטרס לשונות זה מחוץ לגדר תורת הלשון היא. לא נתכוון להציע השוואה פנים-עברית לשמה ולא נתכוון להציע פירוש של מלים קשות שקושיין נובע מיחידותן; אף הוא לא ביקש להציע את שימושן של המלים היחידאיות בלשון הצחה. (בפיזיטי, כידוע, הפגין רס"ג את חיבתו ללשונות קשים ויחידאיים כדי להעיד על חובת שימושם.) כחלק ממלחמתו בקראות לא ביקש אלא

27. כשלושה רבעים של החיבור בערכיו (כולל הקדמתו) פורסמו על פי קטעים שמן הגניזה בדי קלאר (תשי"ד) ואלוני (תשי"ח). קטע גניזה חדש המחזיק חמישה ערכים פורסם לאחרונה בדי דותן (1989). במהלך כתיבת מאמר זה זיהיתי קטע נוסף של הנוסח המקורי של החיבור (באוסף טיילור-שכטר שבקימברידג', המחזיק אף הוא חמישה ערכים (ומהם שלושה לא ידועים) וכן כלולה בו חתימת החיבור; אני מתכוון לפרסמו בקרוב.

28. ראה נצר, תשמ"ג, עמ' 1, 28-30.

29. ראה קלאר, תשי"ד, עמ' 265 והערה 26. לפי דברי רס"ג עצמו, בחלקו הראשון (והעיקרי) של החיבור הוצעו עשר מלים בודדות שבמקרא שכבר נתבארו בידו בחיבור קודם משלו על הלשון המשנאית, ובעקבותיהן הובאו בחלק השני של החיבור מלים נוספות (ככל הנכון שישים, אם אכן בנוסח המקורי היו רק שבעים מלים) שיש כמותן בלשון חכמים. ראה דותן, 1989, עמ' 3.

30. למיון מפורט של ההשוואות הלקסיקליות ראה נצר, תשמ"ג, עמ' 5-28.

להוכיח – באמצעות ראיה בלשנית – את נחיצותה של התורה שבעל-פה להבנת המקרא, ובכך לכוון נגד יריביו הקראים, שגרסו, שכל דברי התורה ומצוותיה מתפרשים מתוכה בלבד, ולכן אין להודות באמתות הקבלה. הראיה הבלשנית הריהי זאת אפוא: המלים המקראיות הבודדות שאת משמען אי אפשר ללמוד מתוך השוואת הקשרים שונים במקרא עצמו אינן ניתנות להתפרש אלא מתוך לשון חכמים.³¹ הקדמת המחבר לקונטרס יוצאת ללמד, כי ראייה זו מעוגנת בתפיסה בלשנית הרואה בלשון המיוצגת במקרא ובלשון העממית שנשתמרה במשנה לשון אחת, ואשר על כן אין היא מכירה מוקדם ומאוחר באחדות הלשונית הזאת. המלים המזדמנות במקרא והמלים המצויות במשנה נמצאות אפוא בתפוצה משלימה.³² לאור המגמה הפולמוסית של קונטרס הלשונית הבודדות,³³ ברי כי רס"ג לא שם לו למטרה לכנס בו את כל המלים היחידאיות שבמקרא. הוא מסתפק בהבאת מבחר יחידאיות המתפרשות לפי לשון חכמים, ודין שאר היחידאיות שבמקרא כדין המועט שהובא בקונטרס (ובלשונו: "ולכני ראית אן אתבת בעצא מנהא ויכון חכם מא בקית חכמה").

דיון לעצמו במסגרתו של פרק זה קובע הערוך של רב צמח בן פלטוי גאון, שעמד בראש ישיבת פומבדיתא משנת 872 ועד לפטירתו בשנת 890. הערוך הקדמון הזה נזכר מספר פעמים בשני חיבורים של ר' אברהם זכותא (ספרד, 1450 לערך – תורכיה, 1510 לערך), "ספר יוחסין" ו"ספר עיקרי התלמוד" (והוא פירוש למלים הקשות שבתלמוד, על יסוד הערוך לרבנו נתן בן יחיאל מרומא).

בשני ספרי ר"א זכותא, ובעיקר בראשון (על פי מהדורת פיליפוזסקי), הובאו קרוב לארבעים פירושי מלים של רב צמח גאון (להלן רצ"ג). אחד-עשר מהם נמסרים במפורש כצייטים מספר הערוך, והיתר מובאים משמו בלשון "ופירש רב צמח" וכיו"ב, וקרוב להניח שאף הם לקוחים מהערוך שלו. כשני שלישים מן הפירושים שנשרדו מכוונים לשמות פרטיים, ושליש אחד – למלים קשות או זרות.³⁴

31. ראה קלאר, תשי"ד, עמ' 260–264; דותן, 1989, עמ' 1–2.

32. השווה נצר, תשמ"ג, עמ' 3–4.

33. את העובדה, שב"פתרון שבעים מלים בודדות" באו המלים בלא כל סדר, תלה א' גייגר בהשערה, שהקונטרס הזה היה מעיקרו ספר פולמוס אנטי-קראי גדול היקף (ראה אצל קלאר, תשי"ד, עמ' 265). לדעת ב' קלאר "נראה שכבר בזמן קדום הוציאו את הקונטרס שלפנינו מתוך החיבור הגדול והעתיקו אותו בפני עצמו, כפי שמעידה הבאתו אצל המחברים הקדמונים ומציאותו בכתבי-יד מיוחדים" (שם, עמ' 266). פרופ' דותן אף הוא מציין, שמצד מבנהו קונטרסו של רב סעדיה הוא לאמתו של דבר חיבור פולמוסי (דותן, 1989, עמ' 2).

34. ראה טייבש, תשט"ז, עמ' 130.

רצ"ג ידוע כגאון שעמד בקשרים אמיצים עם קהילות היהודים בארצות המערב, ובעיקר עם המרכז הספרדי. ממכתב ששלח נכדו, ר' חזקיה בן שמואל, לספרד (כנראה לרב חסדאי אבן שפרוט) בשנת 953 ניתן ללמוד, שלומדי התלמוד בספרד פנו אל רצ"ג בזמנם "ושאלו ספקות שהיו להם מן התלמוד כולו". הדעת נותנת, שאם הפירוש שכתב רצ"ג במענה לפניית השואלים מספרד³⁵ היה אכן, כמבוקש, לכל התלמוד, הרי לא היה זה פירוש ענייני שמבאר באריכות את כל הסוגיות והקושיות לפרטיהן, כי אם פירוש לשוני המכוון רק למלים הקשות ולביטויים המסופקים ולשמות פרטיים (שיש בהם זרות כלשהי או צורך לזיהוי). ושמא יש גם מקום להשערה, שהערוך של רצ"ג נכתב על יסוד פירושו של אביו, פלטוי גאון, שנשלחו לחכמי ספרד במענה לבקשתם "לכתוב להם תלמוד ופתרונו".³⁶

בין כך ובין כך קרוב להניח, שהערוך של רצ"ג שהיה מונח לפני ר"א זכותא לא היה אלא קונטרס לשונות קשים מסוג שרח אלאלפאט, אלא שנכתב בעברית, ולא כמקובל, בערבית.

מן החומר של הערוך הקדמון שנשתקע בספרי ר"א זכותא מתברר, כי פירוש המלים של רצ"ג היה שונה מצד סידורו ומצד צורת ערכיו משאר פירושי הגאונים למלים הקשות בתלמוד. מקצת הציטטים מתוכו מעידים, שהיה בו בערוך סידור אלפביתי של הערכים, והם עצמם מציעים מלה הנתונה כצורתה במקום היקרותה (כבכל פירושי הגאונים) או לחלופין צורת יסוד המופקעת מן התלות בהקשר (והיא צורת עבר נסתר או אפילו שורש מופשט ממש). והרי שלושה ציטטים הבאים לחזור את האמור:

(א) "ורב צמח בערוך שלו באות הא פירש המספר קומי (בבא קמא פג ע"א)

זה המספר בלשון מלכות שיש בה גדופין... ואח"ז ראיתי באות סמך

[כלומר, בערך "ספר" – א"א] שחזר לפרש כפירוש רש"י.³⁷

(ב) "ורב צמח בערך שהה: אפילו מיטרא [צ"ל מישהא] שהי, ריש לקיש

שהיה יגע באותה שעה ומיגיעתו לא יכול לדבר ולפיכך שתק שיגיעה זאת

בקראת בלשוננו שהייה".³⁸

35. השווה טויבש, תשט"ז, עמ' 131–132; בארון, 1958, עמ' 13–14.

36. פירושי התלמוד של רב פלטוי בר אבבי גאון פומבדיתא (842–858) אבדו (אסף תשכ"ז, עמ' קלה). לדעת בארון (1958, עמ' 14), פלטוי גאון הורה לסופרים להעתיק את הטקסט התלמודי לטובת השואלים מספרד ("לכתוב להם תלמוד"), ובידי בנו רב צמח הפקיד את כתיבת הגלוסר ("פתרונו").

37. יוחסין השלם, דף 55 ע"ב (מובא אצל טויבש, תשט"ז, עמ' 130).

38. שם, דף 195 ע"א (כנ"ל).

(ג) "ורב צמח פי' באות החית קבר התהום (סוכה כא ע"א) – עצמות של אנשי דור המבול ננערו לתהום, לכך קרוי קבר התהום".³⁹

רצ"ג כיוון, ככל הנראה, את ערכי הערוך ל"ספקות" שנשאל עליהם. היינו, כאשר נתבקש, דרך משל, לבאר את הדיבור "חלול מפני קבר התהום", הציעו באות חית (לעיל, דוגמה ג), אף על פי שביאורו בא להגדיר את הביטוי המוקשה קבר התהום, שמקומו, כמובן באות קוף. ולאור כוונה זו נוכל להבין את קביעתו של הביטוי המספר קומי בשני ערכים נפרדים: בערך אחד הביטוי הזה הובא כנתינתו, באות הא, ובה כיוון לבקשת הלומד; הערך האחר הוא צורת היסוד ספר או השורש ספ"ר.

לפי זה יש בו בערוך של רצ"ג תכונות של רשימה מילונית וראוי הוא להתייחס, מבחינה טיפולוגית, על שלב המעבר אל המילונים השיטתיים (להלן, פרק 3).

אבל, למרות האמור יש מקום לפקפק במהימנות ההבאות מן הערוך הקדמון בספרים המאוחרים לו ב-600 שנים לערך; אשר על כן יש להטיל ספק, אם אכן היה הערוך מסודר מעיקרא בסידור אלפביתי, ואם היו ערכיו צורות מופשטות, ואם השם ערוך מידי הגאון עצמו יצא. סביר יותר להניח, שמבנהו וסידורו לא היו שונים משאר פירושי הגאונים שנידונו למעלה,⁴⁰ ואולי מעתיק מאוחר או אחד הלומדים בספרד, שהשתמש בו, ערך אותו כמילון וכינה אותו בשם ערוך.⁴¹

3. שלב המעבר

א. האגרון לרס"ג

היצירה הלקסיקוגרפית הראשונה שחורגת מתחומה של רשימת מלים סתם ומהווה שלב מעבר טיפולוגי אל המילונים ה"מדעיים" (או ה"בלשניים") היא האגרון לרב סעדיה (פיוס, מצרים 882 – בגדאד 942), לשתי מהדורותיו.⁴²

האגרון במהדורתו הראשונה, שלשונה עברית, נתחבר בשנת 902 במצרים, בהיות רס"ג בן עשרים שנה. המהדורה השנייה, מורחבת מקודמתה ושונה ממנה בפרטי המבנה המילוני, הותקנה כעבור שנים בעת ישיבתו של רס"ג בבבל, היינו לא לפני שנת 922;⁴³ לשונה ערבית, אך נשאר בה ביאורים עבריים שניתנו במהדורה הראשונה.

39. שם, דף 174 ע"א.

40. השווה בארון, 1958, עמ' 14.

41. ואפשר שהשם ערוך לספרו של רצ"ג יצא מידי ר"א זכותא (טויבש, תשט"ז, עמ' 134).

42. השווה מורג, תשל"א, עמ' 577; טנא, תשל"ב, עמ' 549.

43. לזמנה של המהדורה השנייה ראה אלוני, תשכ"ט, עמ' 23-25; גולדנברג, תשל"ג עמ' 117.

שתי המהדורות מחזיקות הקדמה העוסקת בענייני דקדוק (בקטע ששרד מן המהדורה הראשונה נידון מיון מלות הלשון ל"יסודות" ול"תוספות") ובענייני תורת השירה. במהדורתו השנייה, הערבית, שבה נידונו, כנראה, בהרחבה מרובה יותר ענייני תורת השירה,⁴⁴ נקרא האגרון "כתאב אצל אלשער אלעבראני" (= ספר יסודות השיר העברי), ובקיצור "כתאב אלשער" (= ספר השיר).

כל אחת משתי מהדורותיו של המילון (או שמא רק מהדורתו הערבית) כללה שני חלקים: בחלק הראשון הובאו הערכים על פי סדר אלפבית של האות הראשונה שלהם (ערכים שתחילתם בשיין שמאלית נכללו באות סמך), ובחלק השני – על פי האות הסופית שלהם (מה שקרוי "מילון קונטררי"). מן החלק השני לא נותר זכר בכתבי-היד של האגרון ורק מובאה אחת ממנו נזכרה בהשגות רב מִבְּשֵׁר הלוי, איש בגדאד, על רב סעדיה⁴⁵, ומן החלק הראשון הגיע לידנו רק מיעוטו של החומר הכלול בו.⁴⁶ לא כל אוצר המלים המקראי בא באגרון; אין בו אלא מבחר של מלים, רובו מן המקרא ומיעוטו מלשון חכמים,⁴⁷ המהווה דוגמה ללשון צחות. ניתוח כולל של ערכי האגרון מלמד, שניתנו בו במילון זה שמות בלבד, ובכללם שמות עצם ותואר וצורות בינוני ושמות פעולה (למשקליהם) ושמות פרטיים של מקומות ואנשים.⁴⁸ בשמות שיש להם נטיית מין ומספר וכינויים ניתנה כמלת הערך אותה צורה שנחשבה בעיני רס"ג כצורה היסודית ("אצל"), והיא לעולם הצורה הגרודה מתוספות נטייה (ושאין לפניה "אותיות שימוש" או מלות יחס).⁴⁹ את הפעלים, הנחשבים לפי תורתו הדקדוקית של רס"ג צורות נטיות, מייצגות באגרון צורות המקור למשקליו (רס"ג טרם הבחין בין מקור לשם פעולה), שכן בעקבות המדקדקים הערבים מאסכולת בצרה ראה רס"ג במקור יסוד ושוורש לפעלים היוצאים ממנו.⁵⁰

44. על ענייני תורת השיר באגרון של רס"ג ראה אלוני, תשכ"ט, עמ' 75–85; טובי תשמ"ג, עמ' 325–309.

45. כבר בסמוך לפטירתו של רב סעדיה החלה להישמע ביקורת על פירושו ועל דעותיו בענייני לשון. ראשון למשיגים עליו היה בן דורו רב מִבְּשֵׁר בן נסי הלוי איש בגדאד, בספרו "כתאב אסתדראך אלסהו אלמוגוד פי כתב ראס אלמתיבה אלפיומי" (= השגות על טעויות הנמצאות בספרי ראש הישיבה, איש פיום). על טענותיו של רב מבשר בעניינים הקשורים לאגרון ראה אלוני, תשכ"ט, עמ' 89–95; גולדנברג, תשל"ג, עמ' 282–283.

46. קטעי האגרון שנתגלו בידי מלומדים אחדים כונסו ונתפרסמו במהדורת אלוני (תשכ"ט). א' דותן (תשמ"א, עמ' 166–167) הוכיח, כי אחד מתשעת כתבי-היד שעליהם נתייחס האגרון במהדורת אלוני אינו שייך לאגרון של רס"ג.

47. ראה מורג, תשל"א, עמ' 577; גולדנברג, תשל"ג, עמ' 124, 136.

48. ראה גולדנברג, תשל"ג, עמ' 130–131, 275–280.

49. לדיון מעמיק במושג אצל (= יסוד) בכתבי רס"ג ראה גולדנברג, תשל"ג, עמ' 280–289; ועיין גם במאמרי הנזכר בהערה 9 למעלה.

50. ראה גולדנברג, תשל"ג, עמ' 280–281. לתפיסה של קדימות המקור בדקדוק הערבי הקדום ראה פלייש, 1965, עמ' 896.

מלים כנטייתן, כלומר צורות שם בכינויים או פעלים מפורשים בנטייתיהם, תבואנה באגרון רק לעתים רחוקות, ואין הן אלא מעין תתי־ערכים, שכוונתם להורות על משמעות מיוחדת השונה מן המשמעות העיקרית או הרגילה של מלת הערך.⁵¹ ייחודו של האגרון לרס"ג בכלל המילונים העבריים הקדומים אינו טמון רק בעצם היותו מילון שמות, אלא גם בבחירת המלים: לצד ערכים של צורות מקור ושמות בצורתם היסודית המוכרת מן המקרא ניתנים גם ערכים של שמות ומקורות מחודשים (כגון אָבָב גִּנְעִי, גִּנְהִי, סֶמֶךְ ועוד הרבה).

דרכי יצירתן של המלים המיוחדות מתוארות בספר הדקדוק של רס"ג "כתאב פציח לגה אלעבראניין" (= "ספר צחות לשון הקודש"), הידוע יותר בשמו הקצר "כתב אללגה" (= ספרי הלשון); עיקרן גזירת צורות חדשות בהיקש דקדוקי לצורות נתונות מכאן ובשינוי מצורות נתונות מכאן.⁵² שתי דרכי הגזירה האלה, האנלוגית והמודיפיקטיבית, הן גם המאפיינות את שיטת התצורה של רס"ג בפרקטיקה הלשונית שלו (היינו בפיוטיו), והן הן הגילוי המובהק והמיוחד של תפיסת צחות הלשון ("פצאחה") של רב סעדיה, הפורצת את גדרי הלשון כנתינתה.⁵³

המלים הכלולות באגרון, בין אלו הניתנות כמציאותן (במקרא או בספרות חז"ל) בין אלו שיש בהן חידוש צורה, מוצעות למשוררים כהמלצה לשימוש בהן בלשון הצחה והטובה וכדרך לבניית צורות חדשות נוספות הנדרשות להם בשיריהם ובפיוטיהם.⁵⁴ אגב יוער, כי האגרון כספר תורת השיר מציע למשורר סיוע גם במה שקשור לקישוט השיר (צימודים מלאים, צימודים שוני תנועה ולשון נופל על לשון), וזאת בהבאה סדירה למדי של מלים הומונימיות ומלים קרובות צליל ושוונות הוראה.⁵⁵ כמו כן יש בחלק השני של המילון כדי להועיל במלאכת החריזה, וזאת על ידי הסידור של המלים לפי ההברה האחרונה שלהן.⁵⁶

אשר לשיטת הסידור המילוני, עקרון הסידור הבסיסי של האגרון הוא סדר אלפביתי של הערכים; עם זאת, הסידור הפנימי לפי אותיות אינו נשמר בהקפדה מוחלטת לגבי האות השלישית.⁵⁷ בדרך הביצוע של הסידור האלפביתי מתייחדת

51. ראה גולדנברג, תשל"ג, עמ' 133.

52. שם, עמ' 123, 124; והשווה מאמרי הנזכר בהערה 9.

53. על מושג צחות הלשון בתורתו הבלשנית של רס"ג והתממשותו בפרקטיקה הלשונית שלו ראה זולאי, תשכ"ד, עמ' יט-מ; פליישר, תשכ"ה; גולדנברג, תשל"ב, עמ' 121-125; טובי, תשמ"ג, עמ' 322-325, 333; מורג, תשל"א, עמ' 578-579.

54. ראה גולדנברג, תשל"ג, עמ' 124, 134, 135. לעניין הסיוע שהגישו בעלי המילונים הראשונים למשוררים בשירתם ראה מורג, תשל"א, עמ' 577-578.

55. ראה גולדנברג, תשל"ג, עמ' 136; טובי, תשמ"ג, עמ' 329-330.

56. ראה טובי, תשמ"ג, עמ' 311 והערה 10.

57. ראה גולדנברג, תשל"ד, עמ' 89.

המהדורה הראשונה של האגרון בכך, שבתחומי כל אות מוצעת חלוקת-משנה לשערים, הנקבעת לפי האות השנייה של מלת הערך; בדרך משל: שער ("באב") אב, שער אג וכו'. בסטייה מסדר אלפביתי קפדני מקבץ בעל האגרון את הערכים הדו-עיצוריים ונותנם כחטיבה לעצמה, ולאחריהם הוא מביא במקובץ את הערכים התלת-עיצוריים.⁵⁸

ואשר לביאור המלים ב"אגרון", מלות הערך לעתים אינן מתפרשות כלל ולעתים הוראתן מתבארת בהסבר מינימלי או (במהדורה השנייה) במקבילה ערבית; ההסבר או התרגום הערבי מוסב לעולם להוראה הבסיסית של מלת הערך (ואין התייחסות לגיוון של משמעוים).⁵⁹ למקצת מלות הערך מתלווה רק מובאה מהמקרא לשם זיהוין או הדגמתן בלבד (ולא לשם הארת הביאור או השימוש בלשון), ולמקצתן מתלווה המלה שהערך המילוני גזור ממנה.

ג. מילונים אנונימיים

לשלב המעבר ניתן גם לשייך שני מילונים אלפביתיים אנונימיים שקטעים מהם נמצאו בגניזה ונידונו לאחרונה במחקר. שניהם מילונים חלקיים למקרא הקרובים במידת-מה לאגרון של רס"ג בגישתם המילונית (ואף יש ביניהם זיקה של תלות), אך שונים הם ממנו בפרטי המבנה המילוני ובתפיסה הדקדוקית; אף הם כמותו משלבים ערכים מעטים מלשון חכמים.

המילון האחד כונה בפי מהדירו, הפרופ' א' דותן, בשם אנונימוס א' (דותן העריך את זמנו למחצית הראשונה של המאה העשירית).⁶⁰ עיקר ההבדל בינו לבין מילון השמות של רס"ג מונח במהותה של מלת הערך: מקצת ערכיו הריהם צורות פועל מפורש, ואפשר שאפילו שורשים הם. אף הוא אינו מחלק בחלוקת-משנה את כלל הערכים הכלולים בו באות מסוימת לשערים על פי האות השנייה של מלת הערך, ואין הוא מפריד את הערכים הדו-עיצוריים בחטיבה לעצמה המקדימה את חטיבת הערכים התלת-עיצוריים, אלא מביא הוא את כלל הערכים בסידור אלפביתי מאוחד (אבל סדר הא"ב באות השלישית של הערכים לוקה בחוסר הקפדה). מצד נקודות השיתוף עם האגרון ראויה לציון העובדה, כי אנונימוס א' אינו מילון מקיף לכל מלות המקרא, ובכל זאת כולל הוא ערכים של שמות פרטיים, כמוהו כאגרון.⁶¹

58. הסידור הפנימי של השורשים לפי מספר אותיותיהם הוא כנהוג במילונים הערביים של אלכליל (מילון אנגרמטי הערוך לפי א"ב פונטי), של אבן דוריד (מילון אנגרמטי הערוך לפי א"ב רגיל) ושל אבן פארס. ראה קופף, תשל"ג, עמ' 110–112; טנא, 1971, עמ' 1364.

59. ראה טנא, תשל"ב, עמ' 549, 550.

60. דותן, תשמ"ח, 116. קטע הנגיזה T-S.D1.19 המחזיק את אחד משני המילונים האנונימיים יוחס בידי נ' אלוני בטעות לאגרון של רס"ג (ראה הערה 46 לעיל).

61. ראה דותן, תשמ"א, עמ' 167–171.

המילון האחר, שנחקר (אך לא פורסם) בידי פרופ' דותן,⁶² מאוחר הוא לרעהו ולאגרון ומקיף יותר ומשוכלל מהם (כינוי אנונימוס ב'). מצד פירושי המלים ברורה היא זיקתו לתפסיר של רס"ג, וכמה מערכיו (שישה מתוך 36 הרשומים בדף היחיד שנשרד ממנו) נלקחו במישרין מן האגרון. אף ניכר דמיון מופלג בראשי הערכים בין אנונימוס ב' לבין האגרון, עד כי יש מקום לקרב את ההשערה, שמחברו "אולי אף בונה את מילונו על אדני האגרון". אנונימוס ב' עולה על מילונו של רס"ג בכך שהוא מציע לפרקים הוראות אחדות למלת הערך, ואלו מודגמות במובאות מן המקורות, המלוות בתרגום ערבי.⁶³

ההבדל העיקרי ביניהם הוא בתפיסה הדקדוקית המעצבת את מלת הערך. מתוך שאיפה לאחידות הציע מחבר אנונימוס ב' מלות ערך בנות שלוש אותיות, הגם שאופיין של מלות הערך אינו אחיד, שכן מקצת הערכים הם בלא ספק מלים ממש (שמות עצם בין בצורתם המוכרת מן המקרא בין כפרי חידוש פייטני), אבל מקצתם אינם ניתנים להתפרש (לדעת דותן) אלא כשורשים תלת-עיצוריים.⁶⁴

עם זאת, מאחר שתורת השורש של המחבר העולה מניתוח ערכי שורש אלו אינה זהה לא לתורת השורש של רס"ג ושל דוד בן אברהם אלפאסי מכאן ולא לתורת השורש השלשי של יהודה חיג' הספרדי מכאן, אלא היא מעין יציר-כלאיים, שאין זולתו בדקדוק העברי, נראים הדברים שצריך להבין אותם ערכים כתבניות מופשטות מלאכותיות, המזדהות מבחינה חיצונית (אך רק לעתים מצד הרכב האלמנטים השורשיים) עם שורשים שלשיים.

4. המילונים הפרשניים המקיפים ללשון המקרא

א. כללי

הופעת המילון הפרשני המקיף הראשון סביבי אמצע המאה העשירית, הוא מילונו המקראי של הקראי דוד בן אברהם אלפאסי (להלן דב"א), קשורה לא בשכלול עבודת הביאור המילוני, אלא גם, ובעיקר, במתודה הלקסיקוגרפית המנחה אותו שנתאפשרה מכוחו של ניתוח מורפולוגי של אוצר המלים המקראי לשורשים ומכוח ההכרה בקיומם של קשרי צורה ומשמע בין הצורות הממשיות השונות הגזרות מאותו השורש. ניצול מושג השורש וניצול התכונה של קשרי צורה ומשמע בין גזורי שורש מצאו את ביטויים בארגון הממצא הגולמי של אוצר לשון המקרא (עברית וארמית גם יחד)

62. דותן, תשמ"ח.

63. שם, עמ' 116-117, 120, 123-124.

64. שם, עמ' 125.

בערכים של שורשים מכאן ובאיחודן של צורות גזרות שונות של השורש והבאתן בערך אחד מכאן.

עקרונות לקסיוגרפיים אלה, במחובר לעקרון האינטרפרטציה האטימולוגית (ראה לקמן בסמוך), הם המקנים למילונו המקיף של דב"א (להלן, סעיף ב) ולשני המילונים המקיפים האחרים של התקופה המזרחית (להלן, סעיף ג) את סגולותיהם (למצער, סגולותיהם העיקריות) כמילונים של ממש, הווי אומר כמילונים "מדעיים".

המילונים המקיפים הרואים את עיקר תפקידם בביאור המלים יוצאים לגלות את הוראת המלים ולבסס את ביאורן (ולעתים גם לקבוע או להבהיר הבדלי הוראה) לא רק על סמך קשר העניינים והשוואה למקומות שונים שהמלה הנדרשת לביאור מופיעה בהם, אלא גם על סמך שני פתרונות פרשניים שאינם אלא היבטים שונים של עקרון הביאור האטימולוגי:

(א) השוואה אטימולוגית בין-לשונית

קיומם של תרגומים ארמיים למקרא (שנלמדו עם המקרא, אך לא לוו בדיבור ארמי) ותרגומים ערביים למקרא; החלפת הארמית בערבית כלשון הדיבור של היהודים קוראי העברית במזרח המוסלמי, שהתרחשה במאות השמינית והתשיעית; ואימוצה של הערבית (הבינונית, באותיות עבריות) כלשון הכתיבה שלהם (בכל מקצועות הכתיבה ההגותית והמדעית) לצד שימושה של העברית לצרכים ספרותיים אסתטיים⁶⁵ – כל אלה יצרו מצב לשון דיגלוטי של תלת-לשוניות, וזה אפשר ואף הביע את פיתוח ההשוואה הלקסיקלית (והדקדוקית) הבין-לשונית במאה העשירית.⁶⁶

ההשוואות המפורשות בין שורש עברי למקבילו הארמי או הערבי נכנסות לגדר שיטת האטימולוגיה ההקבלתית-הפרשנית, שתכליתה המעשית היא, כאמור, גילוי ההוראה של מלים ושל שורשים שבמקרא (ובעיקר של מלים קשות ונדירות, שאינן מתבארות – או שאינן מתפרשות מישלם – על פי הקשרן). אין זו השוואה אטימולוגית היסטורית, שכן אין היא מבקשת להתחקות על מקורן הראשוני של המלים העבריות ואין לה עניין בגלגולי המלים מבחינת צורתן ותוכנן (לא בתוך העברית עצמה ולא אליה). המסורת האטימולוגית הזו, כמוה כחקירה הבלשנית בימי הביניים בכללותה, אין לה אוריינטציה התפתחותית.⁶⁷

ההשוואה הלקסיקלית הבין-לשונית אינה מצטמצמת על שורשים זהים או מקבילים באותיותיהם (ובסדרן); מאחר שהיא מבוססת על זיקות אסוציאטיביות (פורמליות או

65. להחלפת הארמית בערבית בדיבור ולאימוצה של הערבית כלשון כתיבה ראה דרורי, תשמ"ח, עמ' 41–54 (ושם ציונים לספרות נוספת בנושאים הללו).

66. ראה טנא, תשמ"ג, עמ' 245–252.

67. שם, עמ' 267–270; אלדר, תשמ"ו.

סמנטיות או שתיהן גם יחד) המקשרות זו לזו מלים ממערכות לשוניות קרובות, שהמילונאי שולט בהן, הרי הקישור האטימולוגי האסוציאטיבי יכול גם להיקבע בין שורשים דומי ביטוי הנבדלים זה מזה הבדל צלילי מינימלי (ראה לקמן, [ב]).⁶⁸ בזאת שונה שיטת האטימולוגיה הפרשנית של חכמי הלשון העברית בימי הביניים מהמסורת האטימולוגית הפרשנית הנהוגה בחקר השפות השמיות מאז ראשית המאה ה-18, ובעיקר מאז צמיחת הבלשנות השמית המשווה בראשית המאה ה-19, שהתרחקה, כמובן, מפתרונות אטימולוגיים המבוססים על התאמה פונטית (או גרפית) חלקית בין מלים או בין שורשים.

(ב) קישור אטימולוגי פנים-לשוני

אטימולוגיות פרשניות בתחום הפנים-לשוני עומדות על גילוי קשרים של משמע בין מלים עבריות, ששורשיהן נבדלים בביטויים הבדל מינימלי (שורשים פארונימיים). קישור אטימולוגי של שורשים פארונימיים הבא לבאר יסוד עברי הטעון פירוש בעזרת מקבילה עברית מוכרת מיוסד על הבחנה בארבעה סוגים של שוני מינימלי שבגדר הדמיון הפונטי: שוני הנובע מחילוף אותיות, משיכול (או היפוך סדר) האותיות, מתוספת אות יתרה ומחיסור אות (ראה דוגמאות להלן בסעיף ב).⁶⁹

המכניזם האסוציאטיבי הוא העומד ביסוד גילוי ויצירת הזיקות האטימולוגיות גם בתוך הלשון פנימה. ואף כאן יש לציין, שלהקבלות האטימולוגיות הפנים-עבריות אין דבר עם טיפול אטימולוגי היסטורי ועם זיקות היסטוריות פנים-עבריות.

לא למותר להעיר, כי שיטה פרשנית זו הייתה נפוצה במידה מועטה כבר בשלב הטרומ-מדעי של הלקסיקוגרפיה העברית, ושורשיה נעוצים הם בדרשות חז"ל. אלא שחז"ל הפליגו, כידוע, בדמיונות צליליים מקריים וחיצוניים, ובכך הוציאו את הוראת המלים (ובעיקר שמות פרטיים) מידי פשוטה (ולעתים אף ביטלו לחלוטין את הפשט), ולמעשה קבעו אטימולוגיות מדומות, שלפעמים אינן אלא משחקי מלים.⁷⁰

ועוד ראוי להעיר, כי בירור משמען של מלים, שצורתן במקום היקרותן היא חריגה או סוטה מן הדקדוק המקובל, נסמך לעתים (אמנם לעתים רחוקות למדי) על בירורים דקדוקיים: זיהוי בניינים ומשקלים, הבחנה בין אלמנטים פורמטיביים לבין אלמנטים הנוספים שלא לצורך דקדוקי או סמנטי, וכיוצא באלה בירורים.

שלושת הלקסיקוגרפים הגדולים של המזרח בתקופה שאנו עומדים בה הריהם החכמים הקראים אנשי ארץ-ישראל דוד בן אברהם אלפאסי, מחבר המילון המקיף הראשון, ואבו אלפרג' הרון אבן אלפרג' מכאן והגאון הבבלי רב האי בן שרירא

68. ראה טנא, תשמ"ג, עמ' 252-267.

69. להרחבת העניין ראה אלדר, תשמ"ח, עמ' 483-491.

70. ראה היינמן, תשי"ד, עמ' 96-130.

מכאן.⁷¹ הדיון במילוני השורשים שלהם יוצע לקמן בשני סעיפים: הראשון מוקדש ל"גאמע אלאלפאט" של דב"א, שהוא מילון אלפביתי רגיל, והשני למילוניהם של רב האיי גאון ושל אבו אלפרג' הרון, שערכיהם מאורגנים בשיטה האנגרמטית.

ב. גאמע אלאלפאט

"כתאב גאמע אלאלפאט" לדוד בן אברהם אלפאסי נכתב, כנראה, סמוך לאמצע המאה העשירית. ביदנו שני נוסחים של המילון: נוסח אחד בהשוואה למשנהו הוא ארוך, מפורט ומורחב יותר, וקרוב להגייה שהוא נוסחו הראשון; ממנו התקין המחבר עצמו כעבור זמן את הנוסח האחר, שאינו אלא רוויזיה מקוצרת ומתמצנת של הנוסח הראשון.⁷²

כבמילון הערבי הראשון, "כתאב אלעיין" של אלכליל אבן אחמד (סוף המאה השמינית), כך במילון העברי הראשון המבקש לתעד את כל שורשי מלות המקרא, עבריות וארמיות גם יחד (לרבות שמות פרטיים), נמסרת לנו תכנית העריכה והסידור שלפיה גבנה המילון (והתפיסה הדקדוקית העומדת ברקעה) בהקדמה הכללית של המחבר (בלשונו: "כיפיה אלנסק ואלתרתייב אל'י עליה נבני הדא אלכתאב").⁷³ בסופה של ההקדמה המקיפה מדגיש המחבר הקראי את נחיצותן של תורת הלשון ותורת הקריאה לפרשנות המקרא, ומעלה את השליטה בדרכי הנטייה והתצורה, בחוקי התחביר ובכללי הניקוד ותורת הטעמים כתנאי מוקדם למי שבא לבאר את מלות הלשון ולפרש את הספר הקדוש בכלל.⁷⁴

"גאמע אלאלפאט" נחלק לעשרים ושניים חלקים ("אקסאם"), כל חלק ("ג'זו") כנגד כל אחת מעשרים ושתיים אותיות הא"ב העברי; סדרם של החלקים במילון כסדר האלפבית (השין השמאלית כלולה בסמך). כל חלק מחזיק את כלל המלים ששורשן מתחיל באות מסוימת, ומוסיף ומתחלק (להוציא את החלק השישי) בחלוקת-משנה לשערים; הללו מספרם נקבע על פי אפשרות הזיווגים של שתי אותיות השורש הראשונות, וסדרם ערוך על פי סדר הא"ב של האות השנייה.⁷⁵ לשם משל, החלק

71. יהודה בן קורישי, שחי ופעל בצפון אפריקה, כבר עסק קודם לשלושת המלומדים הנזכרים בהשוואה לקסיקלית שיטתית של העברית (המקראית) אל הארמית ואל הערבית (וכן אל העברית של המשנה והתלמוד). חיבורו המילוני, הנודע בשם "רסאלה" (= איגרת), נכתב, כמשוער, סביבי מפנה המאות התשיעית והעשירית, ונועד במוצהר להסתייע בהשוואה הלשונית לשם הבנת הכתובים שבמקרא. ראה בקר, תשמ"ד, המבוא.

72. ראה סקו, 1936, עמ' CXX–XCIV.

73. שם, עמ' LXXVII–LXVII.

74. גאמע אלאלפאט, ח"א, עמ' 15.

75. השווה טנא, 1971, עמ' 1365. שיטת סידור זו (המשותפת גם לאגרון של רס"ג במהדורתו

הראשונה) מצויה במילונים הערביים של אבן פארס (מת 1005) "אלמגמל" ו"מקאים אללגה" (ראה קופף, תשל"ל, עמ' 110).

השני – חלק בית – ערוך בא, בב, בג עד בת, להוציא בפ, שהוא צירוף של שתי אותיות שורש ראשונות שאינן קיים בלשון המקרא (זיווג מנוע). רק בשלושה חלקים מצויה חלוקת-משנה מלאה לעשרים ושניים שערים (חלק יוד, חלק נון, חלק שין). מכאן שכל שער הוא כעין ראש ערך, שאיננו ערך לקסיקלי של ממש, אלא הוא מאחד בתוכו ערכים לקסיקליים שונים.

בהקדמת המילון⁷⁶ קובע המחבר, כי מלות הלשון העברית ("אלפאט אלעבראניה") מבוססות על אותיות, והן אשר מרכיבות את יסודות המלים ("אמֶהאת אלאלפאט ואֶהא") או את שורשיהן ("אצול אלאלפאט"), והריהו ממיינ את כלל המלים לארבע קבוצות ("אקסאם") לפי מספר אותיות היסוד / השורש:

- (1) מלים הבנויות מיסוד בן אות אחת קבועה, כגון וַךְ, וַיז, ויוד.
 - (2) מלים הבנויות מיסוד בן שתי אותיות קבועות, כגון צָא, בָּא, לך, שב.
 - (3) מלים הבנויות מיסוד בן שלוש אותיות קבועות, כגון אָמר, שמר, גָּזר, עמוד.
 - (4) מלים הבנויות מיסוד בן ארבע אותיות קבועות, והן מתחלקות לשני סוגי-משנה:
 - (א) מלים בעלות ארבע אותיות שורשיות שונות. כגון רטפש (איוב לג, כה);
 - (ב) מלים בעלות שתי אותיות שורש נכפלות, כגון ויכלכל (בראשית מז, יב).
- מקצת השמות הפרטיים מעמידים קבוצה נוספת, קבוצה של יסודות בני חמש אותיות (כגון זרבבל, שאלתיאל, אשכנז).

חלוקה זו⁷⁷ יוצאת ללמד, שלפי תפיסת השורש של דב"א אותיות השורש ("אחרף אצליה") הן אותן האותיות המתקיימות בכל נטיותיה וצורותיה של המלה. למרות ההצעה המפורשת בהקדמה של הקריטריון הדקדוקי, שלפיו מתחלק אוצר המלים לסוגי ערכים שונים, הרי יחידות הערך בגופו של המילון אין להן כותרות של שורשים כמלות הערך. בראש כל ערך מובלטת (כמעין כותרת) המלה הראשונה שמשמעה מתפרש. עם זאת, מן הסידור הפנימי של הערכים (כלומר מקומם האלפביתי) בתוך כל שער (ראה לקמן בסמוך) ומדרך חלוקת המשמעים של הערכים גופם ברי, כי במילון שלפנינו הפעלים לבנייניהם והשמות למשקליהם מוצעים בתור תצורות גזורות משורשים, והם בעיצומו של דבר מעין תתי-ערכים לשורש; השורש הוא אפוא הנחשב כערך הראשי (ואשר על כן הוא הראוי לבוא ככותרת).

בכל שער מובא תחילה השורש השני, ולאחריו ניתנים במרוכז כל השורשים השלישיים והמורבעים בסדר אלפביתי של האות השלישית והרביעית (אבל בסידור

76. גאמע אלאלפאט, ח"א, עמ' 4-10.

77. חלוקת המלים לפי סוגי השורשים מושפעת, כנראה, מדרכם של ראשוני המילונאים הערבים, אלכליל (ב"כתאב אלעין") ואבן דרד (ב"גמרה"). לחלוקה זו בלקסיקוגרפיה הערבית ראה הייזר, 1960, עמ' 29, 30; קופף, תש"ל, עמ' 110, 112.

הפנימי אין תמיד הקפדה מוחלטת). הערכים של שורשים בני אות אחת משובצים תמיד בהקדמות של חלקי המילון המכוונים לאותה אות שורש.

דרך הבאת נגזרי השורש בגוף הערך אינה קבועה, אם כי בדרך כלל מקדימות צורות שמניות את הפעלים לבנייניהם. הערך פותח הרבה פעמים בצורת המקור (שם פעולה למשקליו), במתאים להשקפה הקראית בדבר הקדימה המושגית של השם והמקור לפעלים הנטיים.⁷⁸

שיטת הביאור האטימולוגי הנקוטה בידי דב"א (ראה לעיל, סעיף א) תודגם להלן בשתי קבוצות של דוגמאות:

(1) אטימולוגיות פרשניות המוצעות על סמך ההשוואה (המפורשת) אל הערבית:⁷⁹
 (א) "ויהיו מְלַעְעִיבִים במלאכי האלהים" (דברי הימים ב לט, טז) – הלעיב נגזר מלשון לעב פי = זלזל במישהו, עשה לצחוק ולקלס.⁸⁰
 (ב) "ויבא גם הנָצֵב אחר הלהב" (שופטים ג, כב) – כמוהו כבערבית אלנצאב = ידית, כת.⁸¹

(2) הקבלות פנים-עבריות של שורשים פארונימיים. לשוני המינימלי שבגדר הדמיון הפונטי (בין המלים קרובות הצליל) יש ארבעה מקורות אפשריים:
 (א) חילוף אותיות:

"ובאו עליך הַצֵּן" (יחזקאל כג, כד) – אומרים שהוא כמו "והביאו בניך בחצן" (ישעיהו מט כב) על דרך החילוף [במקור: "מן טריק אל־אבדאל"] כלומר כוח, כמו שהעברית עושה שימוש [מושאל] במלה זרוע למשמעות של כוח, כגון "זרוע פרעה מלך מצרים שברתי" (יחזקאל ל, כא).⁸²

"ימי נְזַעְכוּ" (איוב יז, א) – כמו "נדעכו" (שם ז, יז), "ידעך נרו" (משלי כ, כ), באותיות החילוף [ז-ד].⁸³

"עושו ובאו" (יואל ד, יא) – כמו חושו, בחילוף [במקור: בבדל] העין בחית.⁸⁴

(ב) שיכול (או היפוך סדר) האותיות:

"וגם את הַצֵּרְעָה ישלח ה' אלהיך בס" (דברים ז, כ) – האימה... והיא מלה מהופכת [= לפטה מנעכסה], כמו "לא תערץ" (שם, כא), "תרעץ" (שמות טו, ו), מפני שכל מי שיתנפל עליו אויבו נופלת עליו אימה.⁸⁵

78. ראה גולדנברג, תשל"ג, עמ' 280.

79. רשימה מרוכזת של מלים שדור בן אברהם השווה אותן במפורש לערבית, מובאת אצל טנא, תשמ"ג, עמ' 274-281.

80. גאמע אלאלפאט, ח"ב, עמ' 172, 354.

81. שם, ח"ב, עמ' 81.

82. שם, ח"א, עמ' 451.

83. שם, ח"א, עמ' 498.

84. שם, ח"א, עמ' 442; ח"ב, עמ' 436.

85. שם, ח"ב, עמ' 531.

(ג) תוספת אות יתרה:

"שערך כעדר העזים שגלשו מן הגלעד" (שיר השירים ו, ה) – אומרים שהוא בתוספת למד, כמו "שלאנן ושלין" (איוב כא, כג), כלומר שגשו (שם, ח"א, עמ' 328); ולנו למד לייטור [= תפכים], ולפי קצת המלומדים שגלשו כוונתו שגשו.⁸⁶

(ד) חיסור אות:

"לכן יען בושסקם על דל" (עמוס ה, יא) – מפני שקיפחתם את העני החלש, ואין לו גזירה [במקור: אשתקאק, כלומר קשר של שורש אל מלים עבריות אחרות]. ויש מי שאמרו שהוא מתפרש בחילוף השין בסמך, ויהיה מן "בוֹסְסוּ מקדשך" (ישעיהו סג, יח); ויש שמפרשים את הצורה הזאת בשימוט [= אסקאט] הבית, ואז היא כמו "הוא ישקה אוצר כלי חמדה" (הושע יג, טו).⁸⁷

"גה גבול אשר תתנחלו את הארץ" (יחזקאל מז, יג) – שהיא מלה מקוצרת [= לפטה מלכתצה] מן גהה, ופירושה צד, כמו פאת הגבול, ומפני שפאה וגהה משמען אחד הוא בעברית.⁸⁸

ג. המילונים האנגרמטיים של רב האי גאון ושל אבן אלפרג' הרון

מילונו המקראי של אבן אלפרג' הרון, גדול המדקדקים הקראים בימי הביניים, אינו אלא אחד מחלקיו (החלק השביעי) של חיבורו רחב היריעה "כתאב אלמשתמל עלי אלאצול ואלפצול פי אללגה אלעבראניה" (= ספר הכולל את העיקרים והפרקים בלשון העברית). החיבור הזה, שכתבתו נסתיימה בשנת 1026, מחזיק שמונה חלקים, ומהם גם שני חלקים אחרים (החמישי והשמיני) הכוללים עיונים לקסיקליים.⁸⁹

"כתאב אלמשתמל" הקנה לאבן אלפרג' פרסום רב הרחק מעבר לגבולותיה של ארץ-ישראל. בספרד הזכירוהו – אמנם בלי ציון שם מחברו – ר' יונה אבן ג'נאח בספר "הרקמה", ר' אברהם בן עזרא בהקדמת ספר "מאזנים" ור' יהודה בן בלעם ב"כתאב חרוף אלמעאני" (= "ספר אותיות העניינים"); רק ר' משה בן עזרא הזכירו ב"כתאב אלמחאצרה ואלמדאכרה" (= ספר העיונים והדיונים) בציון שם המחבר וכינויו (בגורת כ" לנינגרד: "אלשיך אבו אלפרג' הרון אלמקדסי אלקרא").⁹⁰

"כתאב אלהאוי" (ובשמו העברי "ספר המאסף", כמוזב בספר "מאזנים") לרב האי ב"ר שרירא, גאון ישיבת פומבדיתא (939–1038), הוא מילון של מלים מהמקרא ומלשון

86. שם, ח"ב, עמ' 143.

87. שם, ח"א, עמ' 203.

88. שם, ח"א, עמ' 306.

89. ראה באכר, 1895, עמ' 237–250; סקוו, 1928, עמ' 17–27.

90. ראה סקוו, 1928, עמ' 11–17.

חכמים.⁹¹ מן המעט שנודע והתפרסם ממנו⁹² נראה להניח, שכלל אך מלים קשות מלשון חכמים. אין לדעת בוודאות מתי נתחבר "המאסף", אך אם נכונה היא הדעה, שהגאון חיברו בימי בחרותו,⁹³ כי אז ברי שקדם בזמנו ל"אלמשתמל" של אבו אלפרג.

רב האי גאון, שנחשב אחרון לשלשלת גאוני בבל, נודע בבקיאותו הרבה בספרות הערבית. על סמך קטע כתב-יד בן 21 דפים שנשתמר בספרייה הממלכתית בלנינגרד יכול היה א"א הרכבי לדווח, "כי קרא הגאון את האלקוראן למחמד, מאמרי חתנו עלי בן אבו טאלב, ספר המדקדק הערבי אל-כליל... ועוד".⁹⁴

הזכרתו של אלכליל יש בה כדי להעמידנו על מקור ההשפעה על רב האי גאון במה שנוגע לשיטת העריכה של מילונו. "המאסף", כמוהו כ"כתאב אלעיין" – המילון הערבי הכולל הראשון של אלכליל בן אחמד (מת בסוף המאה השמינית) – הריהו מילון שורשים הערוך בשיטה האנגרמטית (שיטת "תקליביה"). מבחינת הטכניקה הלקסיקוגרפית⁹⁵ מילון אנגרמטי מקבץ בשורש אחד, שהוא ראש ערך, את כל השורשים הנובעים מצירופים אפשריים של אותיותיו. הערכים הלקסיקוגרפיים הם אפוא הפרמוטציות הקיימות בלשון של אותיות השורש. את ראשי הערכים סידר רב האי במילונו לפי סדר הא"ב המקובל, ובכך סטה מן הסידור לפי א"ב פונטי, שהנהיג אלכליל.⁹⁶

אף קרוב להניח, שגם בתפיסת השורש שלו נמשך רב האי גאון אחר אלכליל, הידוע כמי שהכניס לראשונה לפילולוגיה הערבית את מושג השורש המופשט.⁹⁷ תפיסה זו מכירה בקיומם של שורשים בעלי שתי אותיות (אך לא בעלי אות אחת) לצד שורשים שלשיים ורבעיים (אלכליל הבחין גם בשורשים בעלי חמש אותיות⁹⁸). אשר על כן "כתאב אלהאוי" מחזיק גם ראשי ערכים בני שתי אותיות שורש, כגון אב (ובו מובאים השורשים "אב", "בא").

91. ראה הרכבי, תרפ"ד, עמ' 97; אברמסון, תשל"ז, עמ' 108; ממן, תשמ"ו, עמ' 238.

92. פרסומים בדפוס של שרידי "אלהאוי": הרכבי, תרנ"ה-ה-1; הנ"ל, תרנ"ו; אברמסון, תשל"ז. קטע גניזה בן שישה דפים מאוסף טיילור-שכטר, המחזיק קטע מן המילון, שימש נושא לעבודה סמינריונית של א' ממן (ממן, תשמ"ו, עמ' 237 והערה 308). חומר נוסף מן המילון מצוי אצל אפנשטיין, תשל"ו, עמ' 231, 259-260, 297.

93. ראה הרכבי, תרנ"ה-1, עמ' 4.

94. הרכבי, תרפ"ד, עמ' 95.

95. לדיון בשיטה האנגרמטית ראה הייוד, 1960, עמ' 36, 38; גולדנברג, תשל"ד, עמ' 78-80.

96. ראה הייוד, 1960, עמ' 36-37; קופף, תשל"ל, עמ' 107, 112. בא"ב הפונטי מסודרות האותיות לפי מקומות החיתוך של העיצורים המייצגים אותן, החל בפנימיות הגרון וכלה בשפתיים; הווי אומר, אותו שורש מקבוצת האותיות המשותפות שהאות הראשונה שלו קודמת בא"ב הפונטי לאות הראשונה של שאר צירופי השורש שבקבוצתו, הוא שנבחר להיות ראש הערך.

97. ראה קופף, תשל"ל, עמ' 107-108 (והערה 8); מורג, תשל"א, עמ' 580.

98. ראה קופף, תשל"ל, עמ' 110; הייוד, 1960, עמ' 29.

מילון שורשים אנגרמטי הנוקט סדר א"ב רגיל הוא גם המילון הכלול ב"אלמשתמל" של אבו אלפרג' הרון.⁹⁹ אלא שלא כמו רב האיי ייחד המדקדק הירושלמי את מילונו לפרמוטציות של שלוש אותיות שורשיות בלבד (בפעלים השלמים)¹⁰⁰ וכלל בערכים השלשיים גם שורשים בני ארבע אותיות, שלכאורה גזורים מהם.¹⁰¹ בראש הערך "ערף", לשם משל, חבורים חמשת השורשים ער"ף, עפ"ר, רע"ף, פע"ר, פר"ע,¹⁰² שכן משש הפרמוטציות האפשריות מבחינה תאורטית מכל יסוד שלשי אין הצירוף רפע כשורש מצוי במקרא. בתוך הערך "רעף" כלל אבו אלפרג' הן את הצורה הפועלית הרעיפו שמים (ישעיהו מה, ח), שהיא משורש שלשי, הן את הצורות השמניות סרעפותיו (יחזקאל לא, ה), שרעפי (תהלים צד, יט), שהן משורש רבעי (אבל את הצורות השמניות האלה הביא גם בערך "סרע").

עם זאת, עובדת הצטמצמותו של המילון על ערכים של שורשים בני שלוש אותיות אין בה כדי ללמד, שאבו אלפרג' הכיר במתכונת השלשית כמינימום לגבי השורשים העבריים; הגם שהזכיר בחיבורו את ר' יהודה חיג' הספרדי,¹⁰³ שהעמיד לראשונה על כך ששורש שלשי עומד לעולם ביסוד צורות הפועל העלולות והכפולות, עדיין דבק אבו אלפרג' בתפיסת השורש של קודמיו במזרח (רס"ג, דב"א ורב האיי).¹⁰⁴

ולעניין ההשוואה האטימולוגית המפרשת הנקוטה בשני המילונים הנידונים כאן: ש"א פוזנסקי, שפרסם קטעים מן "אלמשתמל" (על פי כתב-יד חלקיים של החיבור בבריטיש מוזיאום),¹⁰⁵ אמנם מציין לשבח את השוואת הלשונות המצויה בו,¹⁰⁶ אך מן המבחר שנתפרסם מתברר, כי ההשוואות הלקסיקליות המפורשות בין העברית לערבית או לארמית הן מועטות למדי, שעל כן נראה להניח, שמה שקבע פוזנסקי בנוגע לחומר ההשוואתי (ובעקבותיו א' ממן במחקרו החשוב על השוואת הלשונות אצל חכמי הלשון העברית בימי הביניים¹⁰⁷) מתייחס בעיקר להשוואות המבניות-הדקדוקיות,¹⁰⁸ להשוואות הבין-לשוניות הלא-מפורשות ולגרדפי התרגום שווי הגזרון, שבאמצעותם

99. ראה סקו, 1928, עמ' 24; טנא, 1971, עמ' 1364.

100. ראה באכר, 1895, עמ' 248; פוזנסקי, 1896, עמ' 28.

101. ראה פוזנסקי, 1896, עמ' 36-37.

102. שם, עמ' 31-32; טנא, 1971, עמ' 1365.

103. ראה סקו, 1928, עמ' 18.

104. עדות ר' משה בן עזרא בספר העיונים והדיונים (מהדורת א"ש הלקין, ירושלים תשל"ה, עמ' 57,

59). לתפיסת השורש של אבו אלפרג' ראה באכר, 1895, עמ' 256; ממן, תשמ"ו, עמ' 240.

105. פוזנסקי, 1896; הנ"ל, 1908.

106. פוזנסקי, 1908, עמ' 50.

107. ממן, תשמ"ו, עמ' 240.

108. פירוטן אצל ממן, שם.

מרבח אבו אלפרג' לתרגם את מלות המקרא ב"שרח אלאלפאט" שלו (הכולל תרגום של פסוקים נבחרים בליווי ביאורי לשון ודקדוק למקומות מוקשים).¹⁰⁹ לעומתו, "כתאב אלחאוי" משופע בהשוואות לקסיקליות מפורשות,¹¹⁰ אבל עדיין לא ניתן להקיף ולמצות את תורת ההשוואה של מחברו מפאת מיעוט החומר שנתפרסם עד כה מהמילון.

הרי, לשם משל, השוואות אחדות שיש בכוחן להעמיד על טיב הפרשנות האטימולוגית המשוקעת ב"כתאב אלחאוי":

(1) השוואה עברית (מקראית) – ערבית:

"אורות סוסים" (מלכים א ה, ו) – האבוסים [במקור: מעאלף], והיחיד בלשון הערבית ארי [ברסאלה לאבן קורישי: "והי אוארי באלערביה"], ואף על פי שהיוד אינה שורשית בו, נאמר אורות.¹¹¹

(2) השוואה עברית (משנאית) – ערבית:

"אבוב" (ערכין ב, ג) – הוא [בערבית] דבר חלול [במקור: אלאבוב], כגון חצוצרה או חליל. וכבר אמרו "חליל" (ערכין י ע"ב) הוא אבוב... "אבוב רועה" (שבת יד, ג), מן הצמח הנקרא בערבית "אבוב אלראעי".¹¹²

(3) השוואה עברית (לשון חכמים) – ארמית:

"אוייר" – [המקום] בין השמים והארץ אשר בו הרוח. ויסודו בתרגום "אשר תעוף בשמים" (דברים ד, יז) ... באויר רקיע שמיא.¹¹³

(4) קישור אטימולוגי פנים-עברי: מקרא – לשון חכמים:¹¹⁴

"כאובות חדשים" (איוב לב, יט) – חביות. בתוספתא ברכות (ב, טו) "לא יכניס ראשו בתוך אובו ויקרא קריאת שמע", רוצה לומר בית הצואר, הצוארון של החלוק; והוא ידוע בארמית.¹¹⁵

(5) קישור אטימולוגי פנים-מקראי:

אמר רב האי ז"ל במאסף, כי "אשורים" (בראשית כה, ג) הם חכמי הפרצוף [במקור הערבי: "אלקאפה"], והם המגלים מפניו של האיש מה שהוא כומס בקרבו; גזור מן "אשורנו ולא קרוב" (במדבר כד, יז).

109. קטעים לדוגמה מפירוש המלות של אבו אלפרג' נתפרסמו אצל פונזנסקי, 1908, עמ' 55–67.

וראה סקוו, 1928, עמ' 26.

110. ראה ממן, תשמ"ו, עמ' 237.

111. אפנשטיין, תשל"ו, עמ' 231 (והערה 15).

112. אברמסון, תשל"ז, עמ' 110 (ערבית), 113 (עברית).

113. הרכבי, תרנ"ו, עמ' 95.

114. ר' יונה אבן ג'נאח, בהקדמתו לספר הרקמה (מהדורת מ' וילנסקי, ירושלים תשכ"ד, עמ' טז–יז) מעיד שהביא ראיות לפירוש מקצת שורשי לשון המקרא מלשון חכמים כמנהגו של רב האי (אבל לא הזכיר את שם חיבורו של הגאון).

115. אברמסון, תשל"ז, עמ' 110 (ערבית), עמ' 112–113 (עברית).

רשימת קיצורים

- אברמסון, תשי"ד = ש' אברמסון, "מילון המשנה לרב סעדיה גאון", לשוננו יט (תשי"ד), עמ' 49-50.
- אברמסון, תשל"ז = ש' אברמסון, "מן כתאב אלחאוי" (ספר המאסף) לרב האיי גאון", לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 108-116.
- אלדר, תשמ"ה = א' אלדר, "תורת הקריאה במקרא", תרביץ נד (תשמ"ה), עמ' 225-243.
- אלדר, תשמ"ו = א' אלדר, "ביאורי מלים אטימולוגיים בפרשנות המקרא ובמילונאות העברית בימי הביניים", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ד, כרך א, ירושלים תשמ"ו, עמ' 49-55.
- אלדר, תשמ"ח = א' אלדר, "חיבור דקדוקי קדום מן הגניזה בנושא חילוף אותיות פנים-עבריים", תרביץ נז (תשמ"ח), עמ' 483-510.
- אלוני, תשי"ג = נ' אלוני, "ממילון המשנה לרב סעדיה גאון", לשוננו יח (תשי"ג), עמ' 167-178.
- אלוני, תשי"ח = נ' אלוני, "כתאב אלסבעין לפט'ה לרב סעדיה גאון", בתוך: ד"ש לוינגר ואחרים (עורכים), ספר זכרון לכבוד פרופ' יצחק יהודה גולדציהר, חלק ב, ירושלים תשי"ח, עמ' 1-47.
- אלוני, תשכ"ב = נ' אלוני, "הקדמת רב סעדיה גאון לספרו שבעים המלים הבודדות", בתוך: א' אלינר (עורך), ספר זיידל, ירושלים תשכ"ב, עמ' 233-252.
- אלוני, תשכ"ט = נ' אלוני, האגרון - כתאב אצול אלשער אלעבראני מאת רב סעדיה גאון, מהדורה מדעית, ירושלים תשכ"ט.
- אלוני, תשל"ט = נ' אלוני, "שני קטעי גניזה ממלות המשנה", בתוך: י' הוכרמן ואחרים (עורכים), ספר יעקב גיל, ירושלים תשל"ט, עמ' 249-255.
- אסף, תשכ"ז = ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשכ"ז.
- אפשטיין, תשל"ז = ש' אפשטיין, עיון וחקר, ירושלים תשל"ז.
- אפשטיין, תשמ"ב = י"נ אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות עם מבוא והערות (עורך בידי ע"צ מלמד), ירושלים ותל אביב תשמ"ב.
- באכר, 1895 = W. Bacher, "Le grammairien anonyme de Jerusalem et son livre", *REJ* 30-31 (1895), pp. 232-256
- בארון, 1958 = S. W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*², Vol. 7 (High Middle Ages 500-1200), New York 1958
- בקר, תשמ"ד = ד' בקר, ה'רסאלה' של יהודה בן קוריש - מהדורה ביקורתית, תל-אביב תשמ"ד.

- S. L. Skoss, *The Hebrew-Arabic Dictionary of the Bible* = גאמע אלאלפאט
known as Kitāb Jāmī^c Al-Alfāz (Agron) of David ben Abraham Al-Fāsi
the Karaite, I-II, New Haven 1938-1945 (הטקסט)
 גולדנברג, תשל"ג = א' גולדנברג, "עיונים באגרון לרב סעדיה גאון", לשוננו לז
 (תשל"ג), עמ' 117-136, 275-290.
- גולדנברג, תשל"ד = א' גולדנברג, "עיונים באגרון לרב סעדיה גאון", לשוננו לח
 (תשל"ד), עמ' 78-90.
- דותן, תשמ"א = א' דותן, "קטע חדש מספר אגרון", לשוננו מה (תשמ"א), עמ'
 163-212.
- דותן, תשמ"ח = א' דותן, "מראשית המילונאות העברית - קטע ממילון קדום",
 תעודה, כרך 1 (מחקרים בעברית ובערבית, ספר זיכרון לדב עירון, בעריכת א'
 דותן), תל אביב תשמ"ח, עמ' 115-126.
- A. Dotan, "A new Fragment of Saadiah's Sab^c in Lafzah", = 1989
JQR 80 (1989), pp. 1-14
- דן, תשל"ה = י' דן, ספרות המוסר והדרוש, ירושלים 1975.
- דרורי, תשמ"ח = ר' דרורי, ראשית המגעים של הספרות היהודית עם הספרות
 הערבית במאה העשירית, תל אביב 1988.
- J. A. Haywood, *Arabic Lexicography*, Leiden 1960 = 1960
 היינמן, תשי"ד = י' היינמן, דרכי האגדה, ירושלים תשי"ד.
- הרכבי, תרנ"ה-ו = א"א הרכבי, הערות ומלואים לחלק הרביעי מדברי ימי ישראל
 לפרופ' גראטץ (לפי תרגומו העברי של הר"ר שפ"ר), חדשים גם ישנים, חלק א,
 חוברת ז, וארשה תרנ"ה-תרנ"ו, עמ' 3-5.
- הרכבי, תרנ"ו = א"א הרכבי, מכתב אל המו"ל, ממזרח וממערב וירחון לחכמה
 ולספרות בעריכת ר' בריינין, חוברת ג, וינה תרנ"ו, עמ' 94-96.
- הרכבי, תרפ"ד = א"א הרכבי, "האיי, רב", אוצר ישראל - אנציקלופדיה, ניו-יורק
 תרס"ז-תרע"ג (מהדורת צילום - תרפ"ד), חלק ד, עמ' 92-98.
- זולאי, תשכ"ד = מ' זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ז.
- טובי, תשמ"ג = י' טובי, "תורת השיר והלשון של רס"ג בחיבוריו הבלשניים",
 ספונות, סדרה חדשה, ספר שני (יוז), ירושלים 1983, עמ' 309-337.
- טויבש, תשט"ז = ח"צ טויבש, "ספר הערוך של רבי נתן מרומי והערוך הקדמון של
 רב צמח בר פלטוי גאון", ספר זכרון לשלמה ס' מאיר - קובץ לתולדות יהודי
 איטליה, מילנו וירושלים תשט"ז, עמ' 126-141.
- D. Téné, "Linguistic Literature, Hebrew", *Encyclopaedia* = 1971
Judaica, Vol. 16, Jerusalem 1971, pp. 1353-1390

- טנא, תשל"ב = ד' טנא, "ביקורת האגרון לרב סעדיה במהדורת נחמיה אלזוני", קריית ספר מז (תשל"ב), עמ' 545-553.
- טנא, תשל"ג = ד' טנא, "השוואת הלשונות וידיעת הלשון באזור הדיבור הערבי במאות ה' והי"א", בתוך: מ' בר-אשר, א' דותן ואחרים (עורכים), מחקרי לשון מוגשים לפרופ' ז' בן-חיים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 237-287.
- טנא, תשמ"ה = ד' טנא, "לעניין אחדותה ההיסטורית של העברית וחלוקתה לתקופות", בתוך: מ' בר-אשר (עורך), מחקרים בלשון א, ירושלים תשמ"ה, עמ' 101-155.
- יוחסין השלם = יוחסין השלם לר' אברהם זכות, מהדורת צ' פיליפובסקי, לונדון ואדינבורג תרי"ז (ובהוספת מבוא ומפתחות מאת א"ח פריימן, פרנקפורט תרפ"ה).
- מאן, J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, = 1931 Philadelphia 1931
- מורג, תשל"א = ש' מורג, "ראשית המילונאות העברית והערבית", מולד, סדרה חדשה, ג (תשל"ל-תשל"א), עמ' 575-582.
- ממן, תשמ"ו = א' ממן, "השוואת אוצר המלים של העברית לערבית ולארמית למן רס"ג ועד אבן ברוך", ירושלים תשמ"ו.
- נצר, תשמ"ג = נ' נצר, לשון-חכמים בכתבי המדקקים העברים בימי-הביניים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ג.
- סקוו, S. L. Skoss, *The Arabic Commentary of Ali ben Suleiman the Karaite on the Book of Genesis*, Philadelphia 1928
- סקוו, S. L. Skoss, *The Hebrew-Arabic Dictionary of the Bible known as Kitāb Jāmi' Al-Alfāz (Agron) of David ben Abraham Al-Fāsi the Karaite*, Vol. I, New Haven 1936 (המבוא)
- פוזננסקי, S. Poznanski, "Aboul-Faradj Haroun ben al-Faradj et son Mouschtamil", *REJ* 33 (1896), pp. 24-39, 198-218
- פוזננסקי, S poznanski, "Nouveaux Renseignements sur Abou-l-Faradj Haroun Ben al-Faradj et ses ouvrages", *REJ* 56 (1908), pp.
- פלייש, H. Fleisch, "Fi'l", *Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Vol. 2, Leiden & London 1965, pp. 895-898
- פליישר, תשכ"ה = עזרא י' גולה (= פליישר), "האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון [למנחם זולאי]" (ביקורת), תרביץ לד (תשכ"ה), עמ' 382-397.
- קופף, תשל"ל = ל' קופף, "מבנם וסידורם של המילונים העבריים בימי-הביניים", לשוננו לד (תשל"ל), עמ' 106-124.

קלאר, תשי"ד = ב' קלאר, מחקרים ועיונים בלשון בשירה ובספרות, תל-אביב תשי"ד.

D. Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*³, = 1991 קריסטל, Oxford 1991

R. H. Robins, *General Linguistics: An Introductory Survey*², = 1971 רובינס, London 1971

רצהבי, תשט"ז = י' רצהבי, "נוספות ל'אלפאט אלמשנה", לשוננו כ (תשט"ז), עמ' 44-41.